

Ս. Գրիգոր¹ տակաւին քահանայ չըլլալով՝ չէր կրնար մկրտել։ Մեծ ժողովք վրէժաւի վաղարշապատ, ուր Կ'որոշուի խաւրէի զինքն ի կեսարիա կապազովկոյ, որպէս զի տեղւոյն եպիսկոպոսէն ձեռնադրուի։ Ս. Գրիգոր ճամբայ կ'ընէ «ի կաստն արքունականոս» ուղեկցութեամբ բազմաթիւ նախարարաց եւ բիւր մի զօրաց։ Կեսարիա կը ձեռնադրեն զինքն Ղեւոնդիոս եպիսկոպոս եւ նոյն կողման միւս եպիսկոպոսները. եւ այսպէս կ'առնու. «նա իշխանութիւն յերկինս եւ յերկրի, առնուլ զփականս արքայութեանն երկնից»։ Ըստ ծիսից եղած քահանայ (եւ եպիսկոպոս) եւ գլուխ չայոց եկեղեցւոյ, կը դառնայ իւր երկիրը, մեծապատիւ մեծարուած ամէն անցած տեղերէն, եւ բերելով իրեն չետ սրբոց թանկագին նշխարքն զոր իրեն շնորհած էր Ս. Ղեւոնդիոս. (էջ 594 եւն)։

Հասնելով չայոց երկրին սահմանագլուխը՝ կ'իմանայ Ս. Գրիգոր որ կանգուն կայ տակաւին Յարոնոյ աշխարհը մեհեան մ'որում մինչեւ այն ատեն ինչպե՛ս եւր Վահէվահեան² մեհեանն էր, նուիրուած Վահէվ գից, ութերորդ Տոշակաւոր մեհեանաց, «յաշտից տեղիք թագաւորացն չայոց մեծաց», լի ամենամեծ գանձերով, եւ կը գտնուէր Աշտիշատի աւանը։ Ագաթանգեղոս միւս մեհեաններն շատ աւելի մանրամասնութիւններ կը հարողով այս Տոշակաւոր մեհեանի վրայ։ սակայն իւր նկարագրութիւնը շատ պայծառ չէ։ Կը տեսնենք որ Վահէվահեան մեհեանն երեք բազիւնք կամ ասճար ունէր, որոնք նուիրուած էին՝ առաջինը Վահագն գից, երկրորդը՝ Ոսկեմոր, երրորդը՝ Աւորիլ գիցուհոյն, Վահագնի տարիաւորին, զոր Յոյնք Ագրադիտէ կ'անուանեն³։ Երկրորդին մասին մեկնիչները կը համաձայնին յայնմ որ զՈսկեմայր գից նոյն կը

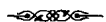
համարին Անահայոց գիցուհոյն հետ՝ զոր արդէն գասնը յԱրտաշատ եւ յԵրեզ, բայց հոս բնագիրը չի յիշեր յանուանէ։

Վահէվահեան մեհեանի կործանման ժամանակ շատ աւելի արտակարգի սքանչելիքներ պատահեցան։ Մեհեանը տապաւնուլ համար խաւրուած զինեւորները՝ դեւորան մոլորցնելով՝ չէին կրնար մուտք գտնել։ Իրենց գործիքներուն երկաթը չէր գծեր որմոց վրայ։ Ս. Գրիգոր այս բանս տեսնելով կ'ընէ բլրոյն վրայ՝ որ մեհեանին հանգիստարան էր, օգնութեան կանչեց Ամենագորն, եւ իւր ձեռքը բռնած խաչէն բխեց «Հողմ ուժգին» որ գնաց տապաւնեց հարկեց շինուածքն, այնպէս որ եւ ոչ Նշմար մը մնաց տեղւոյն. (էջ 606 եւն)։

Այն ժամանակ միայն Ս. Գրիգոր շինեց առաջին եկեղեցին եւ սկսաւ Հայերը մկրտել։ Տրդատ արքայ լսելով իւր Վաղարշապատ գահաւիտէր սրբոյն եպիսկոպոսի դարձը, աճապարեց եկաւ առջեւն ելլելու, եւ մկրտեցաւ Եփրատայ ափանց վրայ իւր արքունեօք եւ բոլոր բանակովն։ Մեր նպատակէն դուրս է հոս պատմական ճշմարտութեան տեսակէտով ծջգրտել այս զարմանալի պատմութիւնն որուն գլխաւոր կէտերը քաղցիցնք գրիցք։ Կ'ընդունինք դէպքերն այնպէս ինչպէս որ մեզի կը պատմուին, եւ կը հաստատենք որ քանդման եկեղեցուցած ութ մեհեաններ, որոնց երկուքն էին յԱրտաշատ, եւ մէկ մեկ հատ այս աւանները՝ Թորգան, Անի, Երեզ, Թիլ, Բագայաւինը եւ Աշտիշատ, վերջինս երեք կուռքերով՝ որոնց երկուքը յանուանէ յիշուած են։

(Ընդհանրութիւն)

Հ. Յ. Յ.

Ա Յ Ո Ւ Ր Ա Յ Ո Ւ Ր Ա Յ Ո Ւ Ր Ա Յ Ո Ւ Ր

ՀԱՅԵՆՈՍՏԵՆ, ԶԻԳՆՈՍՏԵՆ ԵՒ ԱՐԵՒԻՏԵՆԸ
ՊԵՐՈՎԱՍՏԵՆ՝ ԲՈՐԵԼԱՎԱՆ-ՇՈՐԻՍՏԵՆԸ
ՍԵՊՏԱՐԻՐՈՒ ՀՄԵՆՁԵՆ

(Ընդհանրութիւն)

Բ.

Վանայ ծովուն արեւմտեան ու հարաւարեւմտեան կողմերը գտնուող երկիրներ։

1. Բիւր-Ջահիլ, Ըւրդիլ- (Ռուրիլ?), Նիւրդու, Ուրուսի։

Ա. Բիւր-Ջահիլ։ Համառօտիւ սա կերպով է, որ այս երկիրն Ասորեստիւրպաղայ եւ Աղաման-

հաքիլ («Սինի-Վահագնի») նոյն «անեական բառը կը նշանակէ նոյնպէս քաղաքը։

¹ Վահէվահեան բառը տակաւին բառակապաղմտի մեկնուած չէ։ Կ'ընթացի թէ կ'անշուքի Վահէվահեան էր որ համարեք ըսլայ Վահգիլի։ Տնիւ. H. Gelzer, Zur arm. Götterlehre, p. 104, եւ Hübsehmann, Arm. Grammatik, I, 78. 508։

² «Ուրիւրդ պաշտան», եւն.։ Թարգմանիչներուն մեծ մասը միւս չեն գրած որ իսպնի կը պարզապէս «աւարիւրդ» (եւ վերջին) կ'ապաղարարուի պաշտանման մասին. զոր Ս. Գրիգոր փորձանց։ Tomaséo կը թարգմանէ՝ «celebrato eol nome d'ottavo culto del così detto Vaacno (հաշտից առուստն ութ երկրորդ պաշտամանս այսպէս անուանուած Վահագնի)» — Langlois կը փոխադրէ՝ célèbre par le nom de la huitième statue du dieu appelé Vahakn (հաշտից որ անուանուած ութ երկրորդ արձանին գից Վահագն անուն)։ Հիւսլանն շատ լաւ փոխադրած է՝ das achte bo-rhinte Heiligtum (ութերորդ հաշտից արքայանե կամ մեհեանը)։ տես Arm. Gramm. I, 78։

³ Հայերեն բնագիրն, եթէ բառացի թարգմանուի, կ'ընէ թէ երրորդ ասճարը կ'անուանէր Նիւրդան Վա-

զի վերդիշեալ Հուլիսի ամիցն էր. այս ամիցին առման ատեն արահար կը մտնէին ամրոցը պաշտպանողներէն 600 Տոգի եւ 3000 Տոգի ալ գերի իյնալով՝ Ասորեստանցիներէն կ'այրարէին։ Սինարու, Տիրու, Դամադուուս եւ Տուշա շոմարան եղան, ուր եւ Տակաբուրէն Նայիրիի առնուած բերքերը։
 ASURN. II, 106ին նշելով՝ Սինարու կաշխարի-լեանց ծոռերն է։ Թերեւս կինարու-Սինարուն հետ համեմատելու է այսօրան կինարի՝ Տիգրիսի վայ՝ Դիարբեկի Տարուային կողմը։

Հաս բանաւոր գործ կատարած կ'ըլլանք՝ Բիտ-Չամանիի կցելով Ասորեստանեայց Տուշու կեղեւոր քաղաքը, որ դիւտար ամրութիւնն էր՝ Նայիրի ըստած երկրները պահելու։ Տուշա եւ Տուշան ձեւերուն իրարու հետ ունեցած աղբրին մասին՝ չմտն։ Չարա եւ Չարան, Սուս եւ Շուշան, Շուշան ձեւերը։ Եղամացիք Պարսկաստանը՝ Պարա եւ Պարշին կ'անուանէին, հին պարսիկ Ռազայի տեղ Ռակհա եւ Ռակիան կը գործածէին։ Նման դէպքերը տես վարը Եղամուրի անուն ասի։ Օտար յատուկ անուններու գրութեան մէջ տեսնուած պիտ'անշուքութեան ոչ այնչափ Ասորեստանցիները պաշտառ համարուել է թերեւս, որպէս այն պարագան որ՝ ինչպէս կ'երեւայ, եղաման լեզուն եւ հինասլային կողմնու ազգայ շատ դիւեւանեայ եղամանի մերձաւոր գաւառաբարբառները (Եննէն, անշ էջ 376. "Եգէական-գագրեան" լեզուց մէջ) տեղեւ եւ երկրներու անուանց վայրայտ կամ կրկայնն Ն (նա, նա)՝ մ'աւելցնելէ։ Տուշայի սեպագրաց մէջ յիշուելուն գալով՝ միտ դնելու է հետեւեալներուն։ Ասորեստանի թագաւորութեանն երկրորդ տարին Նիրուէ ծամբայ կ'ելլէ դէպ ի Տուշա, որ բաւական ինկած էր։ Քաղաքը նորէն ծաղկեցնելու համար՝ պարագով մը կը պատէ եւ մէջն արքունական դիւեւի մը կառուցանելու հու տայ, որուն զորս պատարուն վայր Ասորեստանցիներուն Նայիրիի մէջ գործած արութիւնները սեպագիր կը քանդակուին. իսկ դիւեւիները թագաւորին զէիք ընտած սպիտակ քարէ պատառուած անդրին գրուեցան։ Ինչպէս արդէն աստարիկցիք, Տուշայի մէջ շինուեցան մեծամեծ սինարիկցիք, չըջնալից ցորենն ընդունելու։ Ասորեստանից պաշտպանը տարին այստեղ կը կուտէ՝ ինքրեւ զօրեւեղէն ու յարդը, եւ նմանապէս հինգերորդ տարին "Նայիրի երկրին հունձըր", Տուշա այն տեղն ալ է, ուր կը դրնին իրենց հարկը մերձաւոր գաւառները. այսպէս՝ Ներբու, Բիտ-Չամանի, Հուրբան, Նիրգուան, Ռուրմէ։¹ Երկրորդ անգամ Նայիրի արշաւած ատեն՝ Նիրգուանի Մագարայէն Տուշա կը հասնի. ետքը Տուշ-

հայէն Տիրբան անցնելով եւ գիշեր մը տեղեւ շու կատարելով՝ Դիւտայի Պիտուան կը հասնի։ Ինչպէս Ամգիի, նմանապէս Տուշայի կուտակուեանն իրականք ունենի՝ իրենց անուամբ պաշտանապէս տարին կոչուլ։ Վաւերական գրութիւնք կ'ապացուցանեն որ այսպէս կուտած են 795, 764, 728 եւ 707 (վերջին թուականն՝ ըստ II R 69) տարիները։ Նշեալագրական ցանկն ալ Տուշահ (ն) քաղաքը կը յիշէ։ Այնտեղ Տուշահ մէկ կողմանէ Սուգաի եւ մէկ կողմանէ Գուգանդիի, Նասիր-նայի (Նիսիրիս = Մծբին) մէջտեղն է։

Բ. Հուրբու (Ռուրբ)։ Knudtzonի հրատարակած բնագիրներուն մէջ հանդիպած ձայնական գրութիւնն ապահովուցած է Հուրբ(ու) ընթերցումն եւ այլ եւս մէկ կողմն թողուլ է մինչեւ հիմայ տիրող Ռուրբ ընթերցումը։ Հուրբ(ի)ի եւ Հուրբայի համար չմտն։ Լուրշիկ եւ Հուրշուկիս, Բիտ-Բառու եւ Բիտ-Բառուա, Արաշու եւ Արաշուա, Աու եւ Սուա (տես վարը) կիրգանի մէջ, Հառանա եւ Հառանիս, Հուրի եւ Բիտ-Հուրիս ձեւերը, Knudtzon (Gebete an den Sonnengott, էջ 152) ինչպէս կ'ընէ թէ արդեօք Հուրբիս՝ Հուրբիսայի արամեական հնչումն է։ Վերջին Բառելական ժամանակագրութեան (B, col. IV, 20) մէջ կը յիշուի (աւ)Sup-ri-sa-i գրութեամբ։

Արդէն Սագմանասար Ա. Հուրբայի մէջ պատերազմելու առիթ ունեցած է։ Ասորեստանից պաշտպանն՝ Հուրբայի լեռնապատար Բիտ-Չամանիի ապստամբելու Ասորեստանցիներուն ապստամբութեան եղան է։ Ասորեստանից պաշտպանը Ասորեստանցիները դարձեալ Տուշահ բերած է եւ հան բաց ի Չամանին, Նիրգուան եւ Ռուրմէ հարկերէն առած է եւ Անշիտի՝ հարկն (Անշիտ ընթերցումն ալ կայ), որ ի Հուրբիս նմանապէս Հուրբիս՝ նայն թագաւորին իշխանութեան հինգերորդ տարին՝ իւր հարկն տուաւ, որ էր (ըստ III R 6, Rev. 52)։ "առաժիթ, ոսկի, պղինձ... կուպար, երկաթ, — ? —, անօթ, արծաթ, ոչխար, ձի", ... Սագմանասար Բ. ի ժամանակն ալ Հուրբայի մէջ Անշիտ իւր նմանութիւնը իշխան մը կ'իշխէր, թերեւս Ասորեստանից պաշտպանն իշխողը։ Սագմանասար իւր թագաւորութեան հինգերորդ տարին՝ Կաշարի լեռները գաղտած ատեն՝ Ահիսիի ամառ քաղաքները նուաճեց։ Վերջէք այս արձանագրութեան վայր գրածին մէջ ASUR-iti-ti-se-ru-ri-ai կը կարդայ եւ "Ասուր" Հերբայի ամուսնիք՝ հապիւս է, կը թարգմանէ. հա թէ նշանն տեղ՝ շատ դիւտայ մաթ "Երկրի, նշանը կրնայ գրուի, որ առաջինն շատ քիչ բանով կը տարբերի. այս փոփոխութեամբ վերի, յամենայն դէպս աւելի ընդունելի իմաստ յառաջ կու գայ, K 4268ի (Knudtzon, Nr. 48) մէջ կը վախցուի Գիմմիթուցը, Հուրբայի վայր ընելի յարձակումն։ Եթէ Բաշեկանիս ժամանակագրութեան Հուրբիսան՝ Հուրբայի հետ նայն է, այն ատեն այսպէս մտածելու ենք. Սագմանասար Բ. Գիմմիթուցը ցիւր Ասորեստանցիք ձեւաւնէ Հուրբիս երկրին տեղն, սակայն Ասորեստանեայց նայն թագաւորը

¹ Մտն. Եննէն, Zeitschr. f. Assyriologie X, 375.

² III R 6, 47. Asurn. II, 118 կ'աւելցնէ "ցորենն չընն ու յարդը".

³ Վառանի իւր արագիւտի (ASURN. II, 13) յաւելուածն ամենէն լաւն է պոգուել թագաւորին. "կ'արագուորը արդիւրան երկրներուն, ուր լւ նշանը է եւ նշանակելու տանց մէջն են յիշուլ 4 աղբոր թիւները, որոնք ինչպէս ASURN. II, 1 անգիւտիւնն է կ'անասուի, Նայիրիի մաս կը համարուին։

⁴ Կամ՝ Իււ-հիւսէ։

գարձեալ ետ առաւ: Ընտրեալի կը վերաբերէին Ստորի, Բաւա (որ Ընտրեալի հետ մէկտեղ կը յիշուի, զորեւ Knudtson Ռաբբան—նի հետ նոյն կը համարի ապահով առանց սխառած ըլլալու վտանգի) եւ Կուլլամները (Կուլլիները): քաղաքները: Աստոր բանտարկացի տանէ՝ Աստորտանայի Ռաբբան մէ եւ Կուլլիները քաղաքներուն վրայ լայնց Անդարիա, որ Լուբրիկ կուտակուի էր: Նոյն քաղաքներուն բնակիչները զՆոգարիա եւ անոր մարգիւր ոսպանեցին: Ըստ այսմ Լուբրիկ Ընտրեալի սահմանակից երկրի մը պիտի ըլլայ:

Գ. Նիբրան: Աստորտանայի (Թագաւորութեանը) երկրորդ ու հինգերորդ տարիները՝ Նոյիբիի դէմ ըրած երկու մեծ արշաւանքներուն տանելը Նիբրանի հարկը կ'աւանդէ, առաջին անգամ Տուշայի մէջ՝ Իհտ—Չամանի, Ընտրեալի, Ռաբբանի հարկերուն հետ, երկրորդ անգամ՝ գարձեալ Տուշայի մէջ միայն Նիբրանի հարկը կ'առնուէ, որ էր «2ի. ?», պիտէ անոթ, պիտէ ?», արշաւ, արշաւ, զինքն: Աստորտանայի երկրորդ արշաւանքին տանելը կաշարի լեռներէն, այսինքն հարաւ—արեւելքէն Նիբրան մտաւ: Կը պարծի 60 քաղաք, ամենէն անտիկ ստիցը՝ «յոսս կաշարի», աւելած ըլլալուն վրայ: Այս երկրին իշխանն էր Լապտուրի՝ Տուշուրի հարստութենէն: Թէ ինչպէս հարստութեան անունն անտիկ երկրին անունն ստեղծ կը գործածուէր, ի մասնաւոր յայտնի կը տեսնուի Asurn. III, 110 էն, որ միայն աղէկ Տաբուրի բացատրութիւնը կայ: Աստորտանայի թագաւորը՝ երրորդ անգամ մ'ալ Նիբրան մտած է՝ կաշարի լեռանց կրճէնը գալով: Կարելի է թէ Նիբրան անունը մնացած է մինչեւ այսօր Միթրոն ձեւին տակ: Միթրոն փորթի քաղաք մըն է Տիգրիսի հարաւային եզերքին վրայ՝ Բաւանդուսի Տիգրիս թափուած տեղը: Գրեթէ ալ շատ կը յարմարի այն տեղւոյն հետ, ուր ենթադրուէ երբ Նիբրանը: Տի եւ Նի փոփոխութիւնը չտեսնուած բան չէ: Հմմտ. Միկախարա եւ Նիկիխարա ձեւերը:

Նիբրանի հետեւեալ տեղւոյն վրայ ծանօթութիւն ունինք: Մաբուրի Այս տեղն իբր աստիճանի ամուր, շորեպատիկ պարսպով շրջապատուած ամրոց կը նկարագուրուի: Թեւեւ Աստորտանայից թագաւորը նոյնը յարձակմամբ առնելով՝ իրեն հպատակ կառավարել («բաւան») մը գործ վերս: Թերեւս Մաբարանայի ըլլալ այսօրուս Մաբրայի հետ, որ Միթրոնի հարաւային կողմն է: Նմանապէս Ռաբա ալ ամրութիւն է, որուն առման տանել քաղաքին պատերազմոյններէն 1450 + ... հազի մուսան. 580 զինուոր եւ 3000 հազի ալ բնակիչներէն գերի իյնալով՝ անուր տանձնեցնելով սպանուեցան: Այս տեղը կաշարի—կրճէնուն մօտերն է: Նիբրանի կը վերաբերի հաւանականագոյնս Հի(Ի)կիլ քաղաքն ուր մտաւ Աստորտանայի կաշարի լեռներէն անցնելէն ետքը՝ Մաբարա շմտած:

1 Պաշտօնէից տրուած այս տիպաւոր միայն Աստորտանայի պարսպապատութեան մէջ կը գտնուի եւ այն ալ՝ յատկապէս Նոյիբիի մէջ պաշտանակարող կառավարիչներուն համար:

Գ. Ռաբան: Տիգրաւթիկները Ա. Կասկէպացոց, Ռաբանացոց եւ Հատանս զինուորացի յաղթեց, որ Ընտրեալը բուռած երկրին քաղաքները գրաւած էին: 120 կառք՝ անոնց կազմածովն ու ձիերովն աւար առաւ: Իւր շուն կուսման հի վրայ ուղղեց: Ռաբանի եւ անոր նիգրականիներուն հետ զիպելէն յաւալ՝ իւր բանակին միջեանցներն ու օժիւտաններն էին Ընտրեալի, Ալիի եւ Պուրսկուզգի: Աստորտանայի վրայ իշխանութեան երկրորդ տարին՝ Ռաբանի՝ հարկը Իհտ—Չամանի, Ընտրեալի եւ Նիբրանի հարկերուն հետ մէկտեղ Տուշայի մէջ առաւ:

Երազեր (K G F 226) Ռաբանի հետ նոյն կը համարի, Թեւեւ ոչ շատատու կերպով, Պաշտանայի (V, 15) Օծրպան՝ հարաւային երկրապատմէն, եւ Օրա—մարտը (Հաւալայ) Բիբլիկի մօտերը (Chesneyի աշխարհացոյց տախտակին վրայ): Ենեան ալ Տարկուսի մէջ բուռած կըրցին գործուն մէջ (Հմմտ. ZDMG 48, 260 էն) գտնուած Իւր կամ Ռաբան երկրին աստորտանայի արձանագրութեանց Ռաբանին կը նշանցընէ (WZKM X, 8). Մաբարա գրութիւն մը, որուն գէժ ծանրակշիւ աւարտութիւն մ'ընէ կարելի չէ: Ես կը կարծած թէ Ռաբանացից ապահովագրէ Արամացոց հետ նոյնն է եւ կը ներկայացընեն՝ Երաբայի ու Տիգրիսի երկայնութեանը եղամնացոց սահմաններուն վրայ ու բուն Միթրոնի ներսերը բնակող վաշկաւաւուն Արամացոց ամենէն հարաւային մէկ ցեղը: Կարաւա—գալի եւ Տուր—Ալիի լեռնաշղթաներն ասոնց սահմանը կը կազմեն հիւստային կողմանէ՝ Նոյիբիի դէմ: Ռաբան երկրապատմէն արեւելեան կողմն է, գրեթէ Ալիի հիւստ—արեւմուտքը՝ իս պատարագարեւոյ գաշարի վրայ, ուր ապահով արամեացի գաղմկականը բնակութիւն հաստատած են: սեպագիրները չեն գիտեր երկրապատմէն արեւմտեան կողմն Արամացի ըլլալը: Գալով Ռաբան, Արաման, Արիս, Արաման ձեւերուն՝ յարմար նմանութիւն մը կ'ընծայէ Արաբացոց Ռաբան եւ Արաբան, Արիս, եւ Արաբան անունն ձեւը:

Հոս կցելու ենք Արիսի երկրին ալ — Արամացոց երկրը՝ կաշարի լեռանց եւ Տիգրիսի ջով՝ Տիգրիսին անդին դէպ ի հիւստի ձգուելով (Հմմտ. «Տիգրիսէն վեր պատերազմեցաւ»): Սաղմանասար Ա. շատ անգամ այս երկրին արշաւանք, Թերեւս Արիս ձեւը Սաղմանասարի Ժամանակ գործածուած սովորական ձեւն է յետագոյն Ռաբանի. տարակար չկայ որ այս երկրիներն իրարու շատ մօտ էին: Սամիրամանի վերայ չեալ ցանկին մէջ (Էջ 309) Արիս անունը կը հանդիպի: Արիսի

1 KB I, 23 Թարգմանածն է «4000 մարդ կասկէպի եւ Ռաբանացի թ շատանց»:

2 Այստեղ Ռաբան անունը ջով գտնուող չի բնական յանդեր գէտ գահացոցը կերպով մեղադարձուած չէ: Հմմտ. Զաւ. Asurn. I 59; II, 13; 112; 122; 129; Salm. Balaw. II, 2.

3 Սեպագրաց Արամացոց մասին Հմմտ. Delitsch, Par. 257—59.

4 Տարակար չկայ որ յատկապէս Ռաբան արարացի բնակիչներն է, որ բուն Արաբացի գուրս վաշկաւաւուն կը լինէին. Delitsch, Par. 305.

քաղաքներն էին ¹Na-bu-ja-... , ²...-ti-bu-a ša eli ³Idiklat, ⁴Li-šu-te-ši, ⁵Isi-ù-za ša šep Ku-ja-ri. Կոչւոյի տեղ Կոչւոյի կարգալու է: Անոր համար կարելի չէ Կոչւոյի Կոչւոյի նրբացած մէկ ձեւը համարել, լատեն զի Կոչւոյի երկիրը շատ վերերը՝ արեւելք (Չամուսայի քաղաքի) փնտաւորւ ենք:

Մանր նկատութեան առնելով այլ եւ այլ տեղերը՝ ուր կը յիշուին արամեական տերութիւնք, որոնց վրայ դեռ հիմայ խօսք եղաւ, նոյն տերութեանց զիբրին վրայ հետեւեալ արդիւնքը կը ստանանք: Ասորեստանեայց ատեն՝ Եփրատայ աբեւեյան կողմը գտնուող երկիրը մինչեւ Ցուր-Ագրին կամ Կորու-լերինքը կը բռնէին Արուսե, Բիւս-Չամանի, Զուրբիս եւ Կիւրուս նահանգները: Զգուի. Կորուսի (Բիւս-Չամանի)՝ Ասորեստանեայց Ագրին կամ Կորու-լերինքը (== Կիւրուսը) հետ նոյն ըլլալով: արեւելքէն ասոր կից կը Կիւրուս, որուն քաղաքները Կաշիարի լեռները (== Mons Masius) սարն էին: Հիւսիսային կողմը սահմանադաշն գտնուէր Տիգրիս՝ Կիւսա երկրին հանդէպ: Կիւսայի մէկ քաղաքն էր Ռիսուրա, որ գիշերուան մը ծամբը հեռուէր Ցուր-Ագրին, զոր Տիգրիսի հարաւային կողմը գտնուէր ենք: Ուշափ ալ չենք կրնար ամենայն ճշդութեամբ որոշել Ցուր-Ագրին գիւղը, սակայն հաւանականորէն Կիւրուսի արեւելեան կողմը միշտ Տիգրիսի եզերքն գտնուէր ենք: Արամեացիութեանց նայելով՝ Բիւս-Չամանի հարթ մը գաշտային երկիր մըն է՝ հարաւ-արեւմտեան եւ աբեւեյան կողմանց յարաբերութեամբ աւելի ցած: Բիւս-Չամանիի զիւրաք՝ արեւմտեան լեռնադաշնաւն մէջ փնտաւորւ ենք: Զուրբիս, որ փախտայց Ասորեստանցիք Բիւս-Չամանիէ հասան՝ բարձր ելելով, Դեպի Եփրատ՝ աւելի արեւմտեայ գտնուէր ենք: Արուսե՝ Արամեացից ամենէն հիւսիս-արեւմտեան երկիրը, սակայն Եփրատի շինք որոշելու Ուրուսի սահմանները հարաւուն եւ հիւսիսէն:

Իբր յաւելած յիշենք հոս Սուր-Երկիրը՝ Սուր-Բիւս-Չամանիէ աւելի բարձր ըլլալով՝ այն լեռնադաշնաւն մէջն ըլլալու է, որ զԿիւրուսի արեւմտեայ եւ հարաւուն կը պատէ: Սարմանասար Բ. այս կողմերը եկաւ Կուր-Չամանաշարտէ (Բիւրեղեկէ):

2. Կոչւոյի եւ Կիւրուսի:

Առաջին անգամ Կաշիարի անուն կը հանդիպենք Սարմանասար Առաջին տիգրատատեւութեան: Սարմանասար այս լեռնուան երկրին մէջ ճակատներ մնած է: Տիգրատեպիդեսը Ա., որ Ասորեստանէն Կուրուս-Կիւրուսեան արշաւած ատեն Կաշիարիէ փանցելու եւ Կաշիարի անուն այս մէկ անգամն է միայն որ հոս յառաջ կը բերէ, այս երկրին նկարագիրը կու տայ «գիւսարին երկիր» ա-

նուններով: Ասորեստանեայց արամեացիութեանց մէջ այս երկրին վրայ շատ տեղեկ խօսք կ'ըլլայ՝ Ասորեստարկաղ իւր թագաւորութեան երկրորդ տարին Սուրբաղի տղերէն Կաշիարի արշաւէն՝ Խալայի վրայէն անցնելով. այս արշաւադէր ատեն Կիւրուս, Կամուսուսն եւ Մարիուսն շոյարենց Մարիուսի՝ լեռանց սիրտը՝ Կիւրուս ըստած երկիրը մտաւ: Ասիէ վերջը Կաշիարը Կիւրուսը քաղաքացաւ, որպէս զի Տիւրայի դէմ յաջող յարձակում մ'ընէ: Այս արշաւադէրին արդիւնքն եղաւ Կիւրուսի քաղաքացի կործանումը՝ ինչպէս բնական է ամէն բանէ յառաջ՝ ամուր պարիսպներու քանդամբը: Երբ Ասորեստարկաղ վերջէն Ցուր-Ագրին արշաւեց եւ քիչ մը ժամանակ այնտեղ մնաց, Կիւրուսի մէջ դարձեալ ապստամբութեան դրօշը պարզուեցաւ: Ասորեստանեայց թագաւորն անմիջապէս այս երկրին վրայ քայլեց եւ ապստամբները ստատիկ պատժելով՝ Բուս-լեռնիի կրճերէն մեկնեցաւ, որ զենքը Կիւրուս եւ Լուկիա գետը հանեցին: Թագաւորութեանց հին գերբող տարին Ասորեստարկաղ Կուրուսէն Կաշիարի եկաւ: Թագաւորին կեցած տեղերուն ճշգրտապատճ ճցեցաւ (Assurn. II, 87 - 95) Կաշիարի յառաջ կը գնէ Չագարուհա եւ Խրիսի: Ասիէ ետքն կրբ լեռներն սարդուպակ խաշածեւ կորեց — մինչեւ Լուկիա (անպատշա՞) — Հինիդիշա եկաւ ու Կիւրուսի Մարիուսի թագաւորութեանց Կուրուսէն 18-րդ տարին՝ Ամեդիէն եկած ատեն՝ Ալլարայի Կաշիարիի կրճերը մտաւ եւ հասաւ Կիւրուսի Ուրուս: Վերջապէս Ասորեստարկաղ արամեացիութեանց մէջ Կիւրուս դեռ երբեք անգամ ալ կը յիշուի՝ ուրիշ երկիրներու հետ միտելով. (Assurn. III, 120) Կաշիարի, Կիւրուս, Զուրբիս, Կիւրուս (Stand. I, 7) Կաշիարի, Կիւրուս, Զուրբիս, Կիւրուս (III R 6, Rev. 49) Կիւրուս, Լուրուսա, Կիւսա, Ագրուս, Ուրուս, Կիւրուս, Կիւրուս, Զմու, Կուս Assurn. II, 129; III, 122 istu riš eni Subnat adi Nirib ša bitāni.

Սարմանասար Բ. ալ Կաշիարիի լեռնից ժողովրդեան դէմ արշաւանք մ'ըրաւ՝ թագաւորութեան 5-րդ տարին՝ «Վեր եկաւ, եւ հանտեղուան ամուր քաղաքներն նուաճեց: Տեղուց վայրագ ա լեռնային նկարագիրը կը ցուցնէ մասնաւորապէս Assurn. II, 95—96 ըստածը. «Կաշիարի սահնդ լեռանց՝ գիւսարին երկրի մը մէջէն, որ անարամար կը կռացաւ ու բանակներու յառաջանալուն — երկաթէ տապալներով լեռը խրամառեց, պղծեց բրինձերով լեռը վար առի — քաղցրուցի կռուներն ու բանակները», Զմու, Կուս Assurn. II, 17—18. «Լեռանց սարձայր գաղաթիւներն բնիկներն նուաճեցին եւ, ահա լեռանց մէջ անոնց պատերազմողները մեռուցին. անոնց արեամբ լեռը ներկեցի իբրեւ զվարկի ըստը, անոնց մնացորդները լեռանց վիշէրէն կուռցան»:

Յառնանէ միայն Ուր-Զմ-Կիւր-Կիւրուս կը յիշուի (Assurn. I, 112), որուն տարրերն էր Կիւրուս Կաշիարի-Կիւրուսի քաղաքներն են. Իււրեւիւր-Կիւրուս, որ փախաւ Ասորեստանեայց թագաւորին երեսէն Կիւրուսի կնն քաղաքներուն բնակիչները: — Մարիուս. այս քաղաքին թմալիններէն անունած ատենը՝ քաղաքը պաշտանայնեցն 50

¹ Hommel (Gesch. 505) կը կարգայ Կուրուսը ըստ Rawl-ի սակայն՝ առաջին նշանը յայտնադէտ ձեւ է:

² Սարմանասար Ա. թագաւորին հետ առնուի լեռն ունեցող գետերը՝ իւր յաջորդներէն մինչեւ արամեացիութեանց մէջ, այս ինչը Ասորեստարկաղ պարսած կ'ստիպ ըսու ան արամեացիութեանց մէջ կը տեսնուի:

Հոգի պատերազմի դաշտին իրայ մեռած մնացին. 200 Հոգի գերի ինկան: Աստուծոյ զատ Նիրբուցի 332 այր ալ մերձաւոր դաշտին իրայ իրեցի մահը գտան: Աւարն եր աղչաւ. ու ոչխար. — Տէւ... Աստուծոյ արարած իրաւունքն այս քաղաքը հասաւ. ստատիկ արարածն քաղաք մըն էր, ի մանուկորի երեքսպարի պարագով. այս քաղաքին առանձն ատեն՝ 3000 մարդ ինկան. աւարը նմանապէս արշաւաւ ու ոչխար էր: Մինչ մէկ կողման արձանագրութեան մէկ տեղը (I, 113) յայտնի էր քաղաքն որ Տելա Նիրբուցի կը վերաբերէր, մէկու կողման մէկ ուրիշ տեղն (I, 60) իբր կիրճուի քաղաքներէն կ'երեւնային: Բայց քաղաքն չկայ որ այս երկու տեղերուն հասկնային ու պատճառ մի եւ նոյն քաղաքն է: Թամնայի դէպք Տելա կիրճուի ամենէն հարաւային կողմը կաշխարհի ստորտուր կամ անոր կողմնական լեռներուն մէջն էր, այնպէս որ ասորեստանայ տեղեկութեան մէջ ամենեւեւ անշուշտ թիւերը զարմանալի չէ: Հոմմէ (Gesch. 560, Ժան. I) Տելայ հետ կը համեմատէ դասականաց *Tela Antoninopolis* էր, որ սակայն այնպիսի հարաւ - արեւմտեան դիրք մ'ունի որ հոս չի կրնար նկատողութեան առնուի: Հոմմէ Տելա անուամբ երկու տարբեր տարբեր տեղեր կ'ընդգծէ՝ մին կիրճուի, երկրորդը Նիրբուցի մէջ: Այսօր Տել, Տէլ անունը կրող տեղերուն յաճախութեանը պատճառաւ դժուարին է սապահով կերպով որոշել թէ որն է Տելա նոյն Տելա. թերեւ Ասորեստանեայց Տելային հետ կարելի ըլլայ յարաբերութեան մէջ գնել Տէլը՝ Բիտլիս - շայի Տիգրիս թափուած տեղը: Այս պարագայի մէջ Տելայ թէ կիրճուի եւ թէ Նիրբուցի մէջ գրուին անբնական չէ: — Մարդը-նշուաւ առաջին կայտարմ դէպ ի Բորիս կիրճուի եւ կաշխարհի մէջ: Իրեն վերաբերեալ երկու քաղաքներով մէկտեղ կը նշուածուի: — Կաշխարի լեռանց սահմաններուն մէջն է Ալարբա երկիրն ալ: Ասորեստանի պաշտօն Նիրբուցին Ռաւա անուն տեղն արշաւած ատեն՝ Ալարբայի կաշխարի կրճերէն անցան: Ռամմանիրարի Գ.՝ Ալարբայի իւր գրաւած երկիրներուն մէջ էր յիշէ հետեւեալ կարգաւ. Մուննա, Պարսուա, Ալարբիա, Արգադանա, Նայիրի: Սարգոնի արձանագրութեանց մէջ ստեպ Ալարբայի իշխան մը կ'երեւայ իբրեւ գաղափար Մանի, կարալայի եւ Ռարաթուի իտաի (գրուած իտաի) անունով: Սարգոն այս իշխանը նուաճեւ եւ բնաւ ներքեւ մէկտեղ Ալարբի ձամաւ անուով տեղը դադարեցուց: Սարգոնի օրոյցածոյն մէջ (B, f.), շատ կարեւոր տեղեկութիւն մը կայ, որ կ'ըսէ թէ Մանի թագաւորն իւր զօրուս մայրաքաղաքէն 6 կիլոմետրն հեռու գտնուող Ալարբիոյ Բա(Չու)՝ արաւ քաղաքը հասաւ: Լեւորման Ալարբիան Էլ-բորով անուան «տարանեան» մէկ ձեւը համարելով՝ այս երկիրը Ռագալի (Ռագ) հիւսիսային կողմը կը փնտռէ. այն աղբիւրն հետ, որով որ աղբեւը կ'իջէ Ալարբի: շարքանեց այս անսովորեան միակ կուտանն անուանց հեռաւոր նմանահնչութիւնն է. անն ընդհակառակը Էրադէր (KGF 148) եւ Տիւն (Gesch. էջ 263, Ժան. 2):

Տիւնու ենք քեւ ինիւն՝ կաշխարիի ստորտան, եւ Գալարբի (Կաշխար) արի մէջ, զորոնք

կ'ըսուի թէ Սագմանասոր Ա. գրաւած ըլլայ, Հոս քանի մը խօսք ալ Հոս-Լի-ի իրայ բնակը ենք. Հոս լեռ ամայի դաշտավայր մ'ըլլայաւ է՝ մասամբ կաշխարի-լեռներն եզր ունենալով: Հետեւեալ տեղերը կը հանդիպէ Հոսիս անունը. Hu-li-a: Asurn. II, 96; III, 102; III R 6, Ov. 30; Rev. 13. Hu-li-ia (P): Lay. 48, 25: Ասորեստանի քաղաքը Հոսիսայի «կեց» քաղաքներուն մէջ հարկ առաւ «արշաւ, ոչխար, գինի, պղնձ անոթ, պղնձ քոբ-դիւն», Թագաւորութեանը 18-ր տարին՝ Արկանիա-լեռն ներուն մէջ գտնուող Մալլա-էն ձամայի ելլելով՝ կը շոշափէ Չա-ժ-է քաղաքները (ša siddi Hulla) եւ զաստից միւրի գարեջրիկն ետքը կ'անցնէ նախ Սուլայի եւ յետոյ Տիգրիսի՝ իրային: Ըստ այսմ Չա-ժ-է ալ կաշխարիի սահմաններուն մէջ գնելու ենք: Գիւլի (Par. 259) շատ յարմար կերպով Հոսիսն — «աւազուտ երկիրը — յարաբերութեան մէջ դրած է Դանդուգ (ձ. 23 եւ I. Chron. II 17) Նիլի հետ, որ արամեական նշանագ մըն է (Հալ՝ ազգահամարին տախտակին մէջ իբր Արամայ որդին կը ներկայանայ): Սակայն այս ամէն տեղերուն մէջ Հոսիս իբր հասարակ անուն ալ կրնայ առնուիլ՝ պարզապէս «անպատա իմաստով»:

Սեպագրեւոր կաշխարի-լեռներն ընդհանրապէս կը համապատասխանեն այսօրեան Տուր-Արգինի՝, որ լեռնագագաւ կամ հարթատուն մըն է՝ հիւսիսէն ու արեւելքէն Տիգրիսը ժահման ունենալով. հարաւին կը հասնի մինչեւ Մալլա-գետը դաշտն եւ արեւմուտքէն կ'երկարի մինչեւ Կորոս-լեռանց մէջ: Կպրեթա իրաւամբ Տուր-Արգինը հնոց *mons Masius* էր (= *τό Μάσιον ὄρος*) հետ կը նոյնացնէ: Մասիոս լեռան հետ ալ արդէն Բոխարա յարաբերութեան մէջ դրած է՝ Ս. Գորոյ վերահամարին Մաշը (ՄՅ): Սեպագրեւոր կաշխարիի

մէկ մասը կը ծաննան իբր Նիրբու երկիրը — «Երկիր կրճից» (Նիրբու - յապաւմամբ՝ = Նիրբու)՝: Կրճերը՝ յատուկ մտքը կաշխարի՝ Ալարբիա կը տանէին, զոր Նիրբուի մօտերը Կորոս-լեռանց կամ ասոնց արեւելեան կողմը Տիգրիսի երկու եզրեաց լըայ ձուած լեռնադաւառին մէջ փնտնուել ենք, Հոմմէ (Gesch. 564) Նիրբու երկիրը հարաւային կողմը՝ Գիարբեկը մինչեւ Մերդին երկարող կաշխարի մէջ կը գնէ, զոր սակայն պէտք է Տուր-Արգինէն (= Masius) լաւ գիտացանք. նմանապէս Տելան, որ Նիրբուի մէջ քաղաքն է, *Tela Antoninopolis* ի մէջ գտած էր: Բայց որովհետեւ որոշ կ'ըսուի թէ Նիրբու կաշխարիի «մշտնադիրն» է եւ

1 Աստուծոյ իշխան ձուած ուրիշ տեղեր իշխան եւ *ša ina libbi Kasiari* յաւելանն ունեցող Հուլայէն տարբեր կամ զոս համարիք — Ինչպէս Հոմմէ կ'ընէ (Gesch. 585) — արգարացի չէ. լեռնի երկու տեղաց աղբիւրը գրեւ մի եւ նոյն տեղ — անմիջապէս կիրճուի քոֆ ու կաշխարիի մէջ կամ քոֆ — գնեմն աւել բան կը ցուծէ:

2 Հմմտ. A. Socin, ZDMG 35, 237 եւ. «Zur Geographie des T'ar-Abdin»
3 Delitsch, Par. 259.
4 Նիրբուի գրից նկատուած տ. հիման Բեկի հետեւեալ յօդուածն ալ. «Hanigabat und Melitene» ZDMG 51, էջ 561, Ժան. 3:

կաշիքարի շէ կրնար հարաւային կողմանէ Մերդինէ անդին տարածուած մասածուիլ, ուստի եւ ստիպուած ենք ըսել թէ Նորդուսն է Ցուր-Արդինի բերրի ստարհարթը: Ասորեստանեայց աղբիւրներուն այս Նորդուսին հետ՝ յայտնապէս նշյն է — ինչպէս արդէն Սէյս ճանցած է — վանեան սեպագործ Նիլթի-Սայ (Sayce No. XXXVIII, 12; 13; 15; 16), Բեշէ ալ այս ենթադրութեան կողմն է:

(Ը-բ-ռ-ւ-ւ-ի-ւ-ի)

Մ Ա Ց Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՄԸ ԱՌԱՎԱԾ ՎՈՐԳԱՆՈՒՄԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԴԱՐՈՒՄԸ ՄԻԱՅԻՆՈՒՄԸ ՄԱՏՆԱԳԻՐՆԵՐԸ ՆԻԺԹԵՐ ԸՅՑ ՅԱՅՈՒԿԵՑ ՆԻՎ. ՄԱՌԻ

(Ը-բ-ռ-ւ-ւ-ի-ւ-ի-ւ-ի)

7. Աստի վարդապետ Այնթիւյն, նիւթ է եօթներորդ գլխուն. (§ 328—380): Վարդանայ Այգեկեցոյն վարուց եւ գրուածոց վըսյ խոսելէն ետքը կը մնար անոր առականոր խրատները տեսնել, ընդհանրապէս այն ամէնը՝ զոր հայագէտն հրատարակած է երրորդ հատորին մէջ՝ խորագրովս «Առակք վարդանայ Այգեկեցոյ» (տ. 67—93.) ընականապէս ճոխացընելով պատգմը նաեւ ուրիշ կողմանէ ալ որչափ կարելի էր: Աւստի մի առ մի բոլոր նշյն տակաները յառաջ բերուած են ուս թարգմանութեամբ, համեմատուած համապատասխան նիւթերու հետ յատկապէս առական միւս շաւարմանց մէջ, պարունակութիւնը լուսաբանուած, աղբիւրը նշանակուած, եւն: Նախ այսպէս ուսումնասիրուած են «Ժ. Վաճառականաց, առականոր գրուածն եւ յարակից միւսները՝ «Նիլթիք եւ ինցեղեախթը», «Բրիստոս եւ ԺԲ բեւեռքն», «Ո՞վ է թողորագոյն», «Մեծատուն եւ Մշակք», «Երեք խել եւ աղուշալ արք», «Արեւմաստ եւ գանձք», «Թէ որպէս երեւեցաւ Խառ շնու թեան», «Մեծատուն եւ քեռորդին», եւ «Գորտ որ գիտէր զբշկութեան արուեստ», ուստի հատածքն Ա—ԺԱ (քնագիր՝ Հտ. Գ. 67—83 քննութիւն՝ § 328—339): Սակայն հայագէտը կցած է տականին հինգ ուրիշ առականք ալ՝ ընականաբար քաղելով վարդանայ այլեւս յը խրատական գրուածներէն, յատկապէս յաճախ յիշուած Աս, Թանգ, ձեռագրէն զոր հայագէտն 1893ի ուսումնական ուղեւորութեանէ հետը բերած էր: Այսպէս «Առակ երկրորդ», կամ առակն ԱՍԺերու թղթոյն առ

գայլս, Թագուհի եւ Թագաւոր, Բարադր, Մեղք, Մըլմունք եւն, որոնց հայերէն քնագիրներն ալ հաղորդուած են. (§ 340—345, առական թիւք ԺԲ—ԺԶ):

Այլ սակայն երկրորդ կարգ մ'ալ համառօտ հաւաքման առական վարդանայ, աւելի մանր կտորներ, զորոնք նշյնպէս յարակից առաջ-նշյն հրատարակած է հայագէտը (Հտ. Գ. 83—93) մի եւ նշյն (M եւ N) ձեռագիրներէն: Ասոնք տասնեւեօթն հատ են, այսինքն՝ Նշառիւծ, Առիւծ սուտ հիւանդացեալ, Արը եւ խաղող, Չմեռնանիւնջ երէ, Սակաւաւոր գորտուոնք, Մըլմունառիւծ, Անուշահօտ բերան գազանի որ ի Ժող, Թագաւոր եւ խող, Թագաւոր եւ շուն, Թագաւոր եւ շուն եւ շուն, Որդի Թագաւորի եւ կուռք, Երկու խմաստաւոր, Կատու եւ մկունք, Մայր եւ գող տղայն, Հողագործ, Իշխան եւ արագիլ, Մըլմունք եւ փայտք, Ժիթի եւ մեղու (Ա—ԺԶ): Բնական էր որ ասոնք ուսումնասիրուէին նախընթացներուն պէս, յառաջ բերուելով ուս թարգմանութեամբ, համեմատութեամբ նիւթին ուրիշ հաւաքմանց, եւ աղբիւրները նշանակելով. (տես § 346—363.) Խորհրդածութիւններով համառօտ հաւաքմանց խմբերու մասին (յատկապէս — եւ Բ), ի մաս նաւորի նշանակելով ղեկնակց Թ. 1108 ձեռագրին որ 1318ին գրուած է՝ հաւաքումն խորագրովս «Առակք զոր ասան իմանուներն», կը փակուի այս մասն (§ 364—366):

Յատկապէս յիշեալ «Բ» հաւաքման համար այն եզրակացութիւնը կ'ենլէ որ նախ այն՝ էթրե-հա-թու-թ-վարդանայ վերաբերելուն ուրիշ ապացոյց չկայ, բայց այն միայն որ կը գտնուի նշյն մի եւ նշյն ձեռագրին մէջ հեղինակին վաւերական միւս գրուածոց հետ: Սակայն երկրորդ՝ նշյն հաւաքման առաջինն առաջինն առաջինն կողմանէ, նաեւ խմբագրութեան եւ լեզուի տեսանկիւնով, ասու գիւ վարդանայ կը պատկանին:

Ալ մնայ խնդիր մը, որ կարելոր կէտ մըն է մեր գրականութեան պատմութեան համար, այսինքն այն որ՝ վարդանէն յառաջ չեն եղած հայ մատենագիրներ, որոնք նպատած ըլլան առականագրութեան եւ նշյն ճիւղին զարգացման: Այս այս խնդիրը մանրամասն կ'ուսումնասիրէ հայագէտն երկար հատածով մը. (§ 367): Մինչեւ վարդան ուրիշ հայկական խրատաբան առականութեան հեղինակ մը չի գտներ քննիչը, մի առ մի աչքէ անցնելով ալ նշանաւոր խրատաբանները՝ Նման նիւթեր անշուշտ ամենաթշէին, մանաւանդ թարգմանականք (Բարուա-